
Trobrodne romaničke crkve u sklopu istarske umjetnosti

Damir Demonja

Institut za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad-UDK 726.54.033.4(497.5-3 Istra)

20. 9 .1998.

Trobrodne crkve imaju posebno mjesto u arhitekturi istočne obale Jadrana u 11. stoljeću. Riječ je o tipu koji najvjekuje prijelaz od predromanike u romaniku, a glavno mu je obilježje dosljedno provođenje troapsidalnosti uvjetovano novim liturzijskim potrebama. Postojanje tog arhitektonskog tipa u Istri potvrđuje njezinu pripadnost općem razvojnom tijeku umjetnosti koji je u to doba obuhvatio cijelu istočnojadransku obalu. Uz postojanje malobrojnih dokumenata

Tip trobrodnh crkava, bazilika, predstavlja izrazitu novost na istočnom Jadranu što u 11. stoljeću navješćuje prijelaz od predromanike u romaniku. Pojava trobrodnh bazilika rezultat je obnove ranokršćanskih bazilika Konstantinova doba poput one u Poponeovoj bazilici u Aquilei, te se proširila po istočnojadranskoj obali. Novi stil, romanika, u ovom se tipu crkava najbolje uočava usmjeravanjem veće pozornosti na svetište, te se oblikuje duboki kor ili dosljedno provodi troapsidalnost, a cijelom unutrašnjošću dominira jedinstvenost prostora. U Istri se u to doba također javljaju bazilikalne građevine, o čemu svjedoče četiri očuvane crkve: sv. Martin u Svetom Lovreću, sv. Sofija u Dvigradu, sv. Marija u Vrsaru i sv. Agata u Novigradu, što ih autor u svom prilogu detaljnije obrađuje.

ta za pojedine spomenike, vrijednost je istarskih primjera trobrodnh crkava što u većoj mjeri sadrže elemente stila i morfologije koji omogućavaju njihovu sigurnu dataciju i pomažu datacije brojnih manjih crkava. Naime, manje crkve skromnije opetuju neka arhitektonska rješenja ovih crkava, poput, primjerice, prijelaza istočnog zida u apsidu ili, pak, otvora portala i prozora.

U Istri je ovaj tip zastupljen sa svega četiri primjera: crkvama Sv. Martina u Svetom Lovreću, Sv. Sofije

u Dvigradu, Sv. Marije u Vrsaru i Sv. Agate u Novigradu. Ove crkve, različitih funkcija, pripadaju različitim kronološkim odsječcima romaničkog razdoblja: župna crkva Sv. Martina je ranoromanička, crkva kaštela Dvigrad Sv. Sofija zreloromanička, a Sv. Marija, trenutno izvan funkcije, kasnoromanička građevina, dok se grobljanska crkva Sv. Agate datira u širi vremenski raspon od 10. do prve polovice 12. stoljeća. Trobrodne crkve su važne jer sadrže u većoj mjeri elemente stila i morfologije koji omogućavaju preciznije određivanje njihove datacije. One tako mogu poslužiti kao smjerekaz u traženju preciznijih datacija manjih i skromnijih jednobrodnih crkava koje često nemaju odgovarajućih elemenata za datiranje. Teško se mogu precizno odrediti datacije na većem broju malih crkava zbog jakih tradicionalističkih crta, a nepostojanje (ili postojanje u vrlo maloj mjeri) stilskih i morfoloških elemenata omogućava tek pretpostavljke širokog vremenskog raspona njihove izgradnje. Pri analizi primjera trobrodskih crkava dani su opisi samo ključnih elemenata arhitekture, važnih za rješavanje pitanja kronologije i stila.

Crkva **Sv. Martina** na glavnom gradskom trgu **Svetog Lovreča**, dugačka je 28,50 metara i široka 12 metara, dobro sačuvana i u funkciji. Ova je crkva najveća romanička građevina u Istri i istodobno najveća ranoromanička crkva u Hrvatskoj.

Trobrodna bazilika Sv. Martina ima tri istaknute polukružne apside. Lađe su međusobno odijeljene s deset pari stupova. Na stupove naliježu lukovi arkada sastavljeni od radikalno slaganih kamenova. Baze stupova južnih arkada ukopane su u povišeni pod crkve, a one sjevernih nisu. Tri su vrste kapitela, a ranoromaničkom razdoblju pripadaju skoro svi, osim prvog para kapitela na stupovima zapadnih arkada. Ukrašenost kapitela je sličan, razlike su samo u pojedinostima: vegetabilni motiv, palmete, na uglovima se abaka svijaju u volute, a između voluta su stilizirane kartuše u obliku cvijeta. Obilježje kapitela je izdužen osnovni blok i jednostavnost ukrasa: jednostavne volute, tek naznačeno lišće i shematizirane kartuše.

Istočni dio crkve zaključen je trima istaknutim apsidama: srednja je šira i viša, bočne uže i niže, a sve tri se cijelom širinoma otvaraju prema lađama. Glavna, srednja apsida profilirana je trijumfalnim lukom, dok bočne nemaju plastički naglašen trijumfalni luk. U apsidama su ostaci dva sloja fresaka; romaničkog, slabije sačuvanog i bolje sačuvanog gotičkog.¹

Freske romaničkog razdoblja sačuvane su samo fragmentarno u bočnim apsidama. U sjevernoj apsidi romanički sloj vidljiv je u uskom frizu ispod kalote, otprilike u visini imposta. U južnoj apsidi sačuvani su samo fragmenti dosta oštećeni i vrlo izbljedjelih boja. U sjevernoj apsidi preostao je gornji dio nekog prizora, glave i ramena figura. Sa svake strane, uz rub, po jedan je svetački lik, a u sredini, s desne strane prozorčića, glava i krila anđela, te lijevo, možda, baldahin. Možda je bio prizor "Navještenja".

U južnoj apsidi freske su podijeljene u dva pojasa. U kaloti je "Bogorodica na prijestolju" koju okružuju sveti, a u donjem pojasu su četiri stojeća svetačka lika. Raspon boja ovih fresaka vrlo je bogat; prevladavaju crvena, smeđa, žuta, zelena i plava. Freske romaničkog sloja nastale su u 11. stoljeću.

Gotički sloj fresaka sačuvan je u donjem pojasu sjeverne apside. Prizori su raspoređeni u dva široka polja sa strana i dva uža u sredini. U užim poljima prikazan je po jedan stojeći svetački lik, a u širim je po jedan prizor, vrlo nejasan, jer su freske jako oštećene. Likovi su dobro crtani, s realnim pokretima i fino oblikovanim licima. Boje su tamne i zagasite, a prevladavaju crvena, smeđa, žuta i zelena. Freske ovog sloja nastale su vjerojatno krajem 14. ili početkom 15. stoljeća.

Današnje pročelje crkve Sv. Martina sagrađeno je u 19. stoljeću. Kasnijeg su vremena i prigradnje: dvije na sjevernom i jedna na južnom zidu, kao i lopica na zapadnom dijelu južnog zida. Južni perimetralni zid je građen lomljencima vezanim žbukom i slaganim u horizontalne pojaseve nejednake visine. U gornjem poja-

¹ Iscrpnije o freskama vidi u: B. Fučić, *Istarske freske*, Zagreb 1963., str. 15 i Katalog str. 5; I. Perčić-Čalogović, *Zidno slikarstvo Istre*, Zagreb 1963. (doktorska disertacija u rukopisu), str. 169-172; A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin 1982., str. 124.

² M. Mirabella Roberti, S. Lorenzo del Pasenatico, "Atti e mem.", vol. III, Venezia 1949.; isti, *Le chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico*, "Arte del primo Millenio. Atti del convegno di Pavia", Torino 1950.

³ M. Mirabella Roberti, 1950., str. 91.

⁴ Isto., str. 103.

⁵ A. Šonje, 1982., str. 54-57 i 124-127.

⁶ Primjerice: A. Mohorović, *Prikaz i osnovna analiza nekih istaknutih urbanističkih i arhitektonskih objekata na području sjeverozapadne Istre II*, "Buletin JAZU", II, 5-6, Zagreb 1954., str. 4; isti, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture Istre i Kvarnera*, "Ljetopis JAZU", 62, Zagreb 1957., str. 490; B. Marušić, *Materijalna kultura Istre od V do IX stoljeća*, "Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva", 11/1, Pula 1987., str. 205-206.

⁷ T. G. Jackson, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cetigne*, Oxford 1887., vol. III

su tri su polukružna prozora zatvorena kamenim tranzenama. U ovaj je zid ugrađeno mnogo spolija, a većina ih je ukrašena motivom pletera.

Vanjšina začelja riješena je s tri istaknute polukružne apside. Zid srednje lađe izbija ponad krovišta i omeđen je po jednom lezenom smještenom između bočnih apside. U gornjem dijelu, u zabatnom trokutu, uski je pravokutni otvor-svjetlarnik, danas zatvoren kame-njem, a na jugoistočnom uglu zabata mali zvonik na preslicu s jednim otvorom. S južne strane zvonika na preslicu prizidana je lezana pojačana menzolom koja ima stepenasti gornji završetak. Apsida glavnog broda plastički je obogaćena plitkom nišom dvostrukog luka koja se proteže cijelom visinom, a u njezinoj je osi probijen polukružno završen prozor. Ova apside ima još dva prozora smještena u malim, plitkim pravokutnim nišama. Ti su prozori nejednako veliki, asimetrično postavljeni i zatvoreni tranzenama. Bočne apside su manje i niže i također su oživljene polukružnim plitkim nišama koje se protežu cijelom visinom. U osi tih niša smješteni su polukružni prozori zatvoreni tranzenama. Uz jugoistočni ugao crkve trag je zida.

O crkvi Sv. Martina u Svetom Lovreću mnogo se pisalo. Njen vrsni poznavalac M. Mirabella Roberti istakao je u svojim radovima osobitost ove građevine, detaljno je proučivši i podastrijevši niz raznovrsnih podataka koji govore o njenoj izgradnji² Zahvaljujući njemu, saznaje se da je današnja pročelna fasada sagrađena tek 1838. godine.³ No, on ne daje podatke kako je bilo građeno izvorno pročelje crkve, niti donosi podatak da se iz komunalne palače, koja je bila prizidana do crkvenog pročelja, kroz jedan prozor moglo gledati u crkvu, što bi moglo značiti da je crkva starija

od gradske palače i romaničkih gradskih bedema.⁴

Osim Mirabelle Robertija, crkvu Sv. Martina detaljno je proučio i A. Šonje,⁵ davši vrlo iscrpne opise njezine arhitekture, dok su ostali autori poglavito raspravljali o dataciji crkve.⁶

Nema pisanih podataka kada je crkva Sv. Martina građena, pa se različito datirala prema stilskim ili prema konstruktivnim karakteristikama. Jackson je datira u vremenski raspon od 7. do 9. stoljeća,⁷ Mohorovičić prvo u romaničko razdoblje,⁸ a potom pretpostavlja da je nastala već u 6. stoljeću ili najkasnije između 7. i 9. stoljeća.⁹ Karaman ju je označio tipičnom građevinom ranokršćanskog razdoblja iz 6. stoljeća.¹⁰ Šonje također smatra da je građena u 6. stoljeću,¹¹ a M. Mirabella Roberti je svrstava u sredinu 11. stoljeća,¹² kao i B. Marušić.¹³

Marušić ne niječe ranokršćansku tradiciju koja je prisutna u jednostavnosti vanjskih površina zidova, izdvaja i ravenske utjecaje vidljive npr. u začelnom zidu srednje lađe koji izbija ponad krovišta i završava bočnim lezenama, no ističe da izgled apside i arhitektonska plastika, posebice kapiteli, upućuju na vrijeme rane romanike. Šonje se nije složio s Marušićevim datiranjem istočnog korpusa crkve u razdoblje rane romanike.¹⁴ S obzirom na stariji sloj fresaka koje se datiraju u sredinu 11. stoljeća,¹⁵ Šonje zaključuje da su apside tada postojale i da su najvjerojatnije nastale istovremeno kada i zidovi bočnih lađa, dakle, već u 6. stoljeću.¹⁶ Osim toga, smatra Šonje da su proporcije apside bočnih lađa, s obzirom da nemaju naglašene vertikale i jer se rastvaraju cijelom širinom lađa, po svom obliku ranokršćanske, a ne romaničke. Po Šonjinom tumačenju,¹⁷ u razdoblju romanike sredinom 11. stoljeća, uz oslikavanje unutrašnjosti, o čemu svjedoče freske, na crkvi Sv. Martina je prizidana lezana i podignut je mali zvonik na preslicu na jugozapadnom uglu zabata začelja srednje lađe. Tada su izvršene i intervencije u unutrašnjosti, izmijenjeni su neki kapiteli na stupovima arkada srednje lađe, dok je u 13. stoljeću južni perimetralni zid otvoren vratima.¹⁸

Za dataciju crkve Sv. Martina, uz freske, izuzetno su važni kapiteli. Njih obilježuje izduženost osnovnog bloka i jednostavnost ukrasa: čedne volute, tek naznačeno lišće i shematizirane kartuše. Oni se sa sigurnošću mogu smatrati ranoromaničkim, iz 11. stoljeća. Ovu tvrdnju potkrijepljuju primjeri sličnih kapitela u trobrodnim bazilikama Sv. Marije u Zadru i Sv. Petra u Dragi na otoku Rabu, koje su građene u drugoj polovici 11. stoljeća,¹⁹ kao i u trobrodnim bazilikama Sv.

⁸ A. Mohorovičić, 1954., str. 4.

⁹ A. Mohorovičić, 1957., str. 490. U spomenutom djelu Mohorovičić crkvu Sv. Martina ne svrstava među ranosrednjovjekovne i romaničke građevine.

¹⁰ Lj. Karaman, O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre, "Historijski zbornik", II, 1-4, Zagreb 1949., str. 117.

¹¹ A. Šonje, 1982., str. 57.

¹² M. Mirabella Roberti, 1950., str. 99.

¹³ B. Marušić, 1987., str. 205-106.

¹⁴ A. Šonje, 1982., str. 124-125.

¹⁵ I. Perčić-Čalogović, str. 169-172.

¹⁶ A. Šonje, 1982., str. 125.

¹⁷ Isto., str. 125-126.

¹⁸ Isto., str. 127.

¹⁹ Samostan Sv. Marije u Zadru osnovan je 1066. godine, a crkva je posvećena 1091. godine. Detaljnije u: I. Petricoli, Umjetnička baština samostana Sv. Marije, "Radovi Instituta JAZU u Zadru", 13-14, Zadar 1968., str. 63. Samostan Sv. Petra u Dragi na Rabu osnovan je 1059. godine. Vidi u: F. Rački, str. 57

Marije od Zdravlja u Krku²⁰; katedrali grada Raba.²¹ Kapitele ovih crkava detaljno je obradio N. Jakšić, uspostavivši stilsko-kronološku klasifikaciju srednjovjekovnih kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji.²² Osnovno obilježje kapitela spomenutih dalmatinskih crkava je izdužen osnovni blok i plitkoreljefno klesano akantusovo lišće. Jakšić upozorava da je za takav tip kapitela karakterističan naziv *acanthus spinosa*.²³

O ovom tipu kapitela raspravljao je u dva navrata H. H. Buchwald.²⁴ U njegovim se radovima ne nalaze dalmatinski primjeri, ali je uvrstio kapitele iz bazilike Sv. Martina u Svetom Lovreču.²⁵ Ishodište ovog tipa kapitela Buchwald nalazi u onima Poponeove bazilike u Aquileji sagrađenoj u prvoj polovici 11. stoljeća, a lovrečke je odredio kao tip korintskih kapitela s palmetama.²⁶ Ovaj tip kapitela bio je vrlo omiljen i udomaćio se u brojnim crkvama građenim u to doba na području sjevernojadranskog bazena, što Buchwald potkrijepljuje nizom primjera (Venecija, Trst, Caorle). Spomenuti tip kapitela dolazi u naše krajeve, Istru i Dalmaciju, u drugoj polovici 11. stoljeća. Jakšić upozorava da Buchwald uvrštava u skupinu korintsko-palmetskih kapitela iz akvilejske regije i lovrečke premda oni ne pokazuju sličnosti s onima u bazilici patrijarha Poponea.²⁷ Slaže se s Buchwaldovim određenjem ovog tipa kapitela kao korintskog i njegovog podrijetla u akvilejskoj bazilici, ali naglašava da nije točno nazivati ih palmetskim, kao što predlaže Buchwald, jer je očividno da osnovni dekorativni element nije palmeta već akantus. Zapravo, i Jakšić i Buchwald su u pravu. Jakšić je ispravno nazvao tip kapitela koji je proučavao korintski s akantusom, s primjerima iz Raba, Krka, Zadra i dr., a Buchwald je pravilno uočio da su lovrečki kapiteli korintski ukrašeni palmetom.

Po mom sudu, kapiteli iz Sv. Martina u Svetom Lovreču najsljedniji su onima iz Caorlea. Dakle, premda među spominjanim tipovima kapitela postoji razlika u ukrašavanju akantusovim lišćem ili palmetom, njihovo je podrijetlo u istom prototipu. Zanimljiva je Buchwaldova tvrdnja da se uz preuzimanje tlocrtne i prostorne dispozicije crkava uzora imitiraju i građevinski i dekorativni elementi. On to obrazlaže činjenicom da je na tlocrtnu dispoziciju akvilejske bazilike utjecala bazilika Sv. Petra u Rimu, a upravo u njoj, Buchwald nalazi podrijetlo tipa korintskog kapitela kakav se javlja u akvilejskoj bazilici. U slučaju dalmatinskih primjera, kao i kod istarske crkve Sv. Martina u Svetom Lovreču, usvaja se arhitektonski tip bazilikalne osnove s tri apside. Odnosno, kako ističe Jakšić, tijekom 11. sto-

ljeća obnavlja se kasnoantički arhitektonski sakralni tip, trobrodna bazilika s troapsidalnim svetištem, a to potkrijepljuje i upotreba kapitela korintskog tipa koji se nalaze u svim navedenim primjerima.²⁸ Kapiteli bazilike Sv. Martina u Svetom Lovreču važni su ne samo za dataciju crkve već i za njen smještaj u cjelokupnom kulturnom ambijentu, kao i za praćenje slijeda utjecaja u graditeljskoj djelatnosti toga doba.

Na temelju iznesenog pouzdano se mogu prihvatiti rezultati istraživanja M. Mirabelle Robertija i B. Marušića. Obojica su bila smatrala da je crkva Sv. Martina ranoromanička građevina iz 11. stoljeća, premda je većina istraživača ovu crkvu svrstavala u ranokršćansko razdoblje. Oni nisu zanemarivali utjecaje lokalne ranokršćanske tradicije čitljive, primjerice, u jednostavnom tretmanu vanjskih površina zidova, no elementi koji su im pružili čvrsto uporište za dataciju u sredinu 11. stoljeća, freske i posebice kapiteli, dovoljno su uvjerljivi da se mogu smatrati pouzdanim pokazateljima za dataciju. Ostaci zidnih slika s nizom svetaca u srednjem pojasu sjeverne i južne apside, s oštro individualiziranim figurama i bizantskom svetačkom tipologijom pouzdano potječu iz 11. stoljeća. Kapiteli pokazuju tipom veze sa susjednim talijanskim izvorištima. To su korintski palmetski kapiteli, plitko klesani u dvije zone, a najsljedniji su onima iz Caorlea iz 11. stoljeća. S obzirom na značaj crkve i niz neriješenih pitanja, smatram da su nužna nova arheološka istraživanja crkve Sv. Martina koja će zasigurno upotpuniti i proširiti naša znanja o ovoj građevini.

Crkva Sv. Martina iz sredine 11. stoljeća velika je trobrodna građevina s tri polukružne apside na istočnoj strani. Na stupovima s korintsko-palmetnim ka-

²⁰ Detaljno je o crkvi pisala I. Žic-Rokov, 1974., str. 13. Naime, crkva Sv. Marije od Zdravlja danas ima samo glavnu apsidu, no imala je i bočne apside koje su porušene.

²¹ N. Jakšić, Tipologija kapitela XI stoljeća u Dalmaciji, "Starohrvatska prosvjeta", III, 13, Split 1983., str. 208-209.

²² Isto, 1983., str. 207-210.

²³ Isto, 1983., str. 208.

²⁴ H. H. Buchwald, Eleventh Century Corinthian-Palmette Capitals in the Region of Aquileia, "The Art Bulletin", XLVIII, 1966., str. 147-158; isti, Capitelli corinzi a palmette dell'XI sec. nella zona di Aquileia, "Aquileia Nostra", XXXVIII, Aquileia 1967.

²⁵ H. H. Buchwald, 1966., str. 147; isti, 1967., str. 178.

²⁶ H. H. Buchwald, 1967., str. 182.

²⁷ N. Jakšić, 1983., str. 209.

²⁸ Isto, str. 210.

²⁹ B. Fučić, 1963., str. 15, Katalog str. 5; A. Šonje, 1982., str. 127.; I. Fisković,

pitelima i snažnim impostima počivaju lukovi. Krajnja jednostavnost vanjskih površina zidova pokazuje lokalnu ranokršćansku tradiciju, a izgled apsida i arhitektonska plastika na ranu romaniku. Ostaci zidnih slika u sjevernoj i južnoj apsidi potječu iz 11. stoljeća²⁹ Kapiteli, korintski s palmetom, pokazuju sličnost s onima iz crkava gornjojadranskog bazena iz 11. stoljeća, koje se mogu smatrati i izvorištem ovog arhitektonskog tipa. Ostaci fresaka i kapiteli pouzdani su elementi za dataciju crkve Sv. Martina u sredinu 11. stoljeća, prema tome je Sv. Martin najveća sačuvana ranoromanička crkva u funkciji u Istri i cijeloj Hrvatskoj.

Crkva Sv. Martina u Svetom Lovreću može se smatrati najsjevernijim primjerom ranoromaničke bazilike na istočnom Jadranu. Ranoromaničku arhitekturu na spomenutom prostoru pokušali su definirati domaći istraživači. M. Prelog je smatrao da u ranu romaniku treba uvrstiti sve građevine 11. stoljeća,³⁰ V. Gvozdanović je pokušao dati prvu ozbiljniju definiciju ranoromaničke arhitekture izdvojivši grupu od desetak crkava 11. stoljeća na Jadranu i određivši je kao ranoromaničku.³¹ Međutim, već je Lj. Karaman, davno prije spomenute dvojice istraživača, istaknuo da trobrodne bazilike predstavljaju stilsku novost 11. stoljeća na istočnom Jadranu.³² I. Petricioli,³³ kao i T. Marasović,³⁴ u nekim svojim radovima uvrštavali su u razdoblje predromanike, odnosno romanike, uz niz drugih crkava, i trobrodne bazilike 11. stoljeća, ali nisu objasnili zašto neke crkve istog vremena nastanka smatraju stilski ranoromaničkim, a neke predromaničkim.

Pojavu trobrodних bazilika na istočnom Jadranu proučavao je, dijelom, i N. Jakšić, analizirajući njihove kapitule,³⁵ a protumačio ju je, oslanjajući se na Buch-

walda obnovom, odnosno imitacijom ranokršćanskih bazilika Konstantinova doba. Ta ideja imitacije ostvarila se u bazilici biskupa Poponea u Aquilei i proširila se po Dalmaciji preko akvilejske bazilike i njoj sličnih gradnji u susjedstvu.³⁶ Prihvatanje uzora iz vremena Konstantina Velikog bilo je ili svjesno ili pak, što je vjerojatnije, posredovanjem kasnijih gradnji. Jakšićevo se mišljenje može prihvatiti jer se temelji na analizi kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji. Akantusovi kapiteli najvjerojatnije potječu iz akvilejske bazilike kao jednog od izvora ideja i utjecaja.³⁷ No, počesto su se od uzora, uz dekorativne elemente, preuzimali i građevinski, odnosno tlocrtni oblici. Na prihvatanje novog arhitektonskog tipa utjecale su i ranokršćanske građevine koje su u 11. stoljeću još u funkciji, a ne smiju se zaboraviti niti utjecaji redovnika, poglavito benediktinaca, koji dolaze na Jadran. Dakle, impulsi ponovne upotrebe bazilikalnog tipa potekli su iz sjevernojadranskog bazena, te iz Monte Cassina, Aquileie, Pompose, itd., a prihvatanje ovog građevinskog tipa na istočnom Jadranu bilo je i rezultat okolnosti u kojima su redovnici ovaj oblik nametnuli i promovirali. Međutim, trobrodna bazilika nije sasvim novo tipološko rješenje 11. stoljeća. Od ranokršćanskih bazilika razlikuje se samo u dosljednijoj realizaciji troapsidalnog svetišta. A niti troapsidalno rješenje nije novost 11. stoljeća, što naglašava i Jakšić,³⁸ jer se ono susreće u Dalmaciji na nizu crkava već u 9. stoljeću: Sv. Donat u Zadru, katedrala u Biogradu, Sv. Marija na Crkvini u Biskupiji kod Knina.

Problemom pojave ranoromaničke arhitekture na istočnoj obali Jadrana temeljito se bavio M. Jurković,³⁹ dokazujući da je ponovna pojava trobrodних troapsidalnih bazilika rezultat promjena koje je na Jadranu donijela reformirana crkva u 11. stoljeću.⁴⁰ Praveći razliku između predromaničkih bazilika i onih 11. stoljeća, autor razlikuje dvije grupe ranoromaničke arhitekture na Jadranu: internacionalnu i regionalnu dalmatinsku.⁴¹ Za naše je proučavanje važna upravo prva grupa, ranoromanička internacionalna arhitektura. Ona je rezultat reformirane crkve i kao gotova ideja dolazi na Jadran iz talijanskih izvorišta što dokazuje morfologija, kao i cjelokupne crkveno-povijesne prilike. Primjeri su crkve Sv. Petra u Osoru, Sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu, Sv. Andrije u Rabu, Sv. Marije u Zadru i druge.⁴²

Zajedničko obilježje navedenih crkava je jednostavni izduženi bazilikalni tlocrt, troapsidalnost, duboki kor koji ulazi u glavni brod, a mahom se javlja u be-

Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj, Zagreb 1987., str.

³⁰ M. Prelog, Romanika, "Umjetnost na tlu Jugoslavije", Zagreb-Beograd-Mostar 1984.

³¹ V. Gvozdanović, 1978., str. 31.

³² Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930., str. 62.

³³ I. Petricioli, Od Donata do Radovana, Split 1990.

³⁴ T. Marasović, 1985., str. 27-39.

³⁵ N. Jakšić, 1993., str. 203-215.

³⁶ N. Jakšić, n. dj., str. 210.

³⁷ H. H. Buchwald, 1966., str. 147-158.

³⁸ N. Jakšić, n. dj., str. 210.

³⁹ M. Jurković, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, "Starohrvatska prosvjeta", III, 20, Split 1990., str. 191-213.

⁴⁰ Isto., str. 196.

⁴¹ Isto., str. 197-203.

⁴² Isto., str. 197-200.

nediktinskim crkvama, te kapiteli čija je najvažnija karakteristika dekorativnost obrađenog bloka. Izraziti primjer grupe internacionalne ranoromaničke arhitekture je i crkva Sv. Martina u Svetom Lovreču. Može se smatrati da je crkva Sv. Martina rezultat "imitacije" sličnih uzora iz bliskih joj centara sjevernojadranskog bazena Italije što dokazuju kapiteli slični onima iz Carleia i dosljedno provedena troapsidalnost. Time se Sv. Martin u Svetom Lovreču svrstava u niz trobrodskih bazilika 11. stoljeća na istočnom Jadranu internacionalne ranoromaničke arhitekture.

Važnost crkve Sv. Martina u Svetom Lovreču za istarsku srednjovjekovnu baštinu je velika, a ogleda se u arhitektonskom tipu, trobrodnoj bazilici s tri istaknute polukružne apside, (inače zastupljena u istarskoj romaničkoj arhitekturi sa svega četiri primjera), zatim u velikim dimenzijama koje ju svrstavaju među najveće romaničke crkve Istre i Hrvatske, te posebice u kapitelima po kojima se sigurno može datirati u ranu romaniku, u sredinu 11. stoljeća i uklopiti u krug arhitekture što je impulse primala iz gornjojadranskog bazena Italije. Na području Istre u 11. stoljeću, Sv. Martin je važan stoga jer je jedini primjer ranoromaničkog bazilikalnog tipa u sjevernom dijelu istočnojadranske obale, a pruža elemente koji pomažu pri dataciji drugih crkava. Izdvajam poglavito stupnjevano naglašavanje trijumfalnog luka glavne apside kojemu sam srodne primjere našao u rješenju trijumfalnih lukova crkava Sv. Ilije u Balama i Male Gospe u Balama, što se također datiraju u 11. stoljeće.⁴³

Crkva Sv. Sofije u Dvigradu nalazi se ponad Limske Drage, na uzvišenju, sjeveroistočno od ceste Mrgani - Kanfanar. Na strateškom položaju, na dva brijege, već su u prehistorijsko doba nastale utvrde-gradine, u ranom srednjem vijeku Dva grada-Dvigrad, napuštene u 17. stoljeću. U kompleksu ruševina, okruženih obrambenim zidom s kulama, sačuvani su mnogi nalazi, a među njima i crkva Sv. Sofije.

Sv. Sofija je trobrodna bazilika s tri upisane apside. Po veličini prostora predstavlja jednu od reprezentativnijih crkava romaničkog razdoblja u Istri. O njezinoj monumentalnosti danas svjedoče samo ostaci. Sačuvani su sjeverni perimetralni zid do krovišta, zapadni dio sjevernog bočnog broda s arkadama, dio pročelja s ulaznim portalom, dijelovi južnog perimetralnog zida i zidovi apside. Crkva Sv. Sofije zidana je priklesanim kamenovima sлагanim u pojaseve nejednake visine. Pročelje i začelje bili su raščlanjeni s dvanaest leze-

na. Na pročelju je sačuvan ulazni portal srpastog luka sastavljen od radijalno sлагanih lomljenaca. Identičan portal se nalazi na sjevernom perimetralnom zidu. Unutrašnjost je arkadama, (zidanim priklesanim kamenovima sлагanim u pojaseve jednake visine), bila podijeljena na tri broda. Srednji, širi i bočni, uža brodovi završavali su s po jednom upisanom polukružnom apsidom, srazmjernim veličini brodova. U istočnom dijelu sjevernog perimetralnog zida sačuvali su se tragovi svoda koji potvrđuju da je sjeverna, bočna apsida imala polubačvasti svod.

Zbog slojevitosti crkve Sv. Sofije važno je raščlaniti njezine građevne faze. Crkva je bila predmetom proučavanja brojnih stranih i domaćih stručnjaka. Prvi je crkvu opisao novigradski biskup G. F. Tommasini.⁴⁴

Vidio ju je u vrlo dobrom stanju, premda je kaštel bio porušen i napušten. Prema tlocrtu građevina je bila trobrodna i oslikana temama iz Staroga zavjeta. Pojedine podatke o crkvi, poput natpisa s bazena krstionice, donijeli su F. M. Polesini⁴⁵ i M. Tamaro.⁴⁶ W. Gerber je izradio i objavio tlocrt Sv. Sofije, pretpostavivši dvije faze njezine izgradnje.⁴⁷ Stariju fazu predstavljala je pravokutna trobrodna građevina s pilastrima i ravnim začeljem, a u drugoj fazi su dozidane polukružne apside u istočni završetak svakog broda. Gerber je skrenuo pozornost na različitu širinu bočnih brodova što ga je navelo na pretpostavku da su bili zasvedeni bačvastim svodom. Također je uočio spolija koje su mu poslužile kao dokaz za dataciju starije faze u rani srednji vijek. A. Gnirs je izradio tlocrt Dvigrada⁴⁸ i istak-

⁴³ Detaljno su crkvu Sv. Ilije u Balama obradili: A. Mohorovičić, 1957., str. 513; B. Marušić, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, "Histria Archaeologica", V, 1-2, Pula 1974., str. 13; isti, Monumenti Istriani dell'architettura sacrale alto medievale con le absidi inscritte, "Arheološki vestnik SAZU", XXIII, Ljubljana 1972., str. 268, bilj. 3; A. Šonje 1982., str. 101. Crkvu Male Gospe u Balama istraživali su: A. Mohorovičić, 1957., str. 497; B. Marušić, 1972., str. 270, bilj. 6; isti, Tri spomenika crkvene arhitekture s upisanim apsidama u Istri, "Histria Archaeologica", III, 1, Pula 1972., str. 78-84 i 96; isti, 1974., str. 26 i 30; A. Šonje, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, Rijeka 1981., str. 97; isti, 1982., str. 95. Posljednje istraživanje crkve Male Gospe kod Bala proveo je I. Matejčić, a rezultate istraživanja objavio je u knjižici: I. Matejčić, Dvije crkve, Rijeka-Rovinj 1997., str. 3-11.

⁴⁴ G. F. Tommasini, De commentari storici-geografici della provincia dell'Istria, "Archeografo Triestino", IV, Trieste 1837., str. 432.

⁴⁵ F. M. Polesini, Ceni storici sull conventi della città e diocesi di Parenzo, L'Istria, anno IV, N. 28, 29, Trieste 1849., str. 123.

⁴⁶ M. Tamaro, Le città e castella d'Istria, I, Poreč 1893., str. 505.

⁴⁷ W. Gerber, Altchristliche Kultbaueten Istriens und Dalmatiens, Dresden 1912., str. 76, 78-79.

⁴⁸ A. Gnirs, Die Ruinen von Due castelli bei Canfanaro in Istrien, "Mitteilungen Z. K.", Wien 1914., str. 86-89.

nuo da se crkva nalazi iznad ranokršćanskog zdanja, da je oduvijek bila trobrodna, a pretpostavio je tri faze njene izgradnje, od kojih posljednja pripada gotičkom vremenu. Smatrao je, također, da bi arheološka istraživanja, otkrila kriptu. B. Schiavuzzi je prikupio i objavio povijesne podatke o Dvigradu.⁴⁹

I domaći su stručnjaci obrađivali crkvu Sv. Sofije,⁵⁰ a u novije doba najveću joj je pozornost posvetio B. Marušić koji ju je temeljito arheološki istražio i monografski obradio.⁵¹ Rezultati proučavanja Sv. Sofije naveli su Marušića na pretpostavku da je crkva građena u nekoliko faza.⁵² Po njegovom je mišljenju najstarija ranokršćanska faza za koju pretpostavlja jednobrodnu crkvu iste veličine kao kasnija dvoranska. Ovaj zaključak Marušić je izveo na temelju nalaza da širina ranokršćanske crkve nije bila veća od širine mlađe, dvoranske crkve i da se starija crkva nije nastavljala istočnije od začelja dvoranske. Začelje je bilo zaključeno jednom upisanom apsidom koja je zatvarala dva prostora: na jugu diakonikon i na sjeveru prothesis. Ranokršćansku fazu Marušić datira u drugu polovicu 5. stoljeća.⁵³

Međutim, promotri li se pozornije tlocrt faza crkve Sv. Sofije koji objavljuje Marušić,⁵⁴ tada dio zida koji on pripisuje ranokršćanskoj građevini, a koji se nalazi u južnom dijelu današnjeg apsidalnog prostora, ne pruža, po mom sudu, uvjerljiv dokaz da se pouzdano može govoriti o postojanju ranokršćanske crkve. Premda je Marušić u više navrata i vrlo temeljito arheološki istraživao Sv. Sofiju i svaku od faza detaljno opisao i

obrazložio, čini se da je upravo ta najstarija faza crkve ostala nedovoljno obrađena i potkrijepljena, pa bi se možda i ta pretpostavka, dakako s rezervom, i do novih revizijskih istraživanja, trebala uzeti u obzir.

Predromaničku Sv. Sofiju Marušić određuje kao dvoransku crkvu s tri upisane polukružne apside. Razlika između crkve ove faze i pretpostavljene ranokršćanske, po Marušićevom je mišljenju, u izgledu i broju apside. Predromaničko svetište je također završavalo trodijelno, no umjesto apside, te bočnih prostorija u ovoj se fazi javljaju tri gotovo jednake apside zasvedene polukupolama. Ovu je fazu Marušić datirao na kraj 8. stoljeća.⁵⁵

Naposlijetku, romanička faza Sv. Sofije je monumentalna trobrodna građevina pravokutnog tlocrta i ravnog začelja u koje je uklopljen začelni zid prethodne crkve. Apside su u tlocrtu polukružne, srednja je veća i viša, južna pripada starijoj krstionici, (no i ona je vjerojatno doživjela visinske adaptacije), dok je u sjevernoj apsidi raniji bačvasti lagano zašiljeni svod preoblikovan u apsidalnu školjku. Zidovi su građeni priklesanim kamenovima slaganim u nepravilne pojaseve. Uzdužni perimetralni zidovi nisu imali prozorske otvore i svjetlost je u unutrašnjost ulazila kroz tri okrugla i četiri (dva su sačuvana) polukružna prozora na pročelju, te kroz dvanaest visokih polukružnih prozora na zidovima srednjeg broda. Pročelje i začelje su raščlanjeni plitkim, visokim i lučno zaključenim nišama. Ovu fazu Marušić datira u polovicu 13. stoljeća.⁵⁶

Na kraju se osvrćem na Marušićeva razmišljanja glade razvoja tlocrtnog oblika Sv. Sofije i na njezinu dataciju. Autor smatra da je ranokršćanska Sv. Sofija, koju uzima kao prvu fazu u izgradnji, bila crkva "akvilejskog tipa" s jednom slobodnostojećom apsidom, te da ovaj tlocrtni oblik, izrazito tradicionalan, kontinuirao od antičkih vremena do romanike primajući nove impulse s Bliskog istoka.⁵⁷ S ovim se pretpostavkama teško možemo složiti. Naime, na temelju vrlo malog ostatka zida kojeg Marušić smatra ranokršćanskim nije moguće sa sigurnošću prihvatiti tlocrtnu rekonstrukciju Sv. Sofije toga doba. Već sam izrazio sumnju u postojanje ranokršćanske Sv. Sofije jer je Marušić ne potkrijepljuje dovoljno čvrstim argumentima. Dakle, s obzirom da je ranokršćanska faza Sv. Sofije upitna, ne mogu pretpostaviti kontinuitet njezinog tlocrtnog tipa od ranokršćanske arhitekture. Naime, tip crkve s tri upisane apside izrazit je tek za karolinšku arhitekturu, te bi se i podrijetlo tlocrtnog oblika Sv. Sofije možda moglo tražiti upravo u primjerima ove arhitekture.⁵⁸ Na-

⁴⁹ B. Schiavuzzi, *Due Castelli (Notizie storiche)*, "Atti e mem.", vol. XXXI, Parenzo 1919., str. 83-118.

⁵⁰ Crkvu Sv. Sofije obradio je niz domaćih stručnjaka. Izdvajam slijedeće: A. Šonje, 1982., str. 143; A. Mohorovićić, 1957., str. 511; B. Marušić, 1974., str. 23, 37-38; isti, *Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu*, "Histria Archaeologica", II, 2, Pula 1971., str. 1-55; isti, *Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947-1955.*, "Starohrvatska prosvjeta", III, 6, Zagreb 1958., str. 221; isti, 1972., str. 270, bilj. 11; Lj. Karaman, *O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre*, "Historijski zbornik", II, 1-4, Zagreb 1949., str. 116-117; V. Ekl, *Jesen oko mrtvog grada (Dvigrad)*, "Bulletin JAZU", VI, 2, Zagreb 1958., str. 102-105.

⁵¹ B. Marušić, 1971., str. 1-55; isti, 1974., str. 23, 37-38.

⁵² Isto.

⁵³ B. Marušić, 1971., str. 40.

⁵⁴ Isto, tabla XLVIII.

⁵⁵ Isto, str. 44-45.

⁵⁶ Isto, str. 45-47.

⁵⁷ Isto, str. 45.

⁵⁸ O karolinškoj arhitekturi vidi u pregledima, primjerice: H. Kubach - H. Elbern, *Karolinška i otionska umjetnost*, Novi Sad 1973., str. 5-106; K. J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200.*, Harmondsworth 1978., str. 11-30; i dr.

dalje, ne mogu prihvatiti Marušićevu tvrdnju da razvoj Sv. Sofije pokazuje promjene u liturgiji, posebice što se tiče oblika i broja apsida.⁵⁹ On je dokazao da je tlocrtni oblik romaničke Sv. Sofije identičan predromaničkoj građevini i da se razlikuje tek u pojedinostima. Isti tlocrt obje faze građevine, s istim oblikom i brojem apsida, potvrđuje da nije moglo biti promjena u liturgiji.

Stručnjaci su različito datirali crkvu Sv. Sofije unutar romaničkog razdoblja. Lj. Karaman smješta je u razdoblje ranog srednjeg vijeka.⁶⁰ A Šonje, na temelju nalaza skulpture, poglavito kamenog namještaja ukrašenog plošnim stiliziranim reljefima (danas u Arheološkom muzeju Istre u Puli), smatra je izrazitim primjerom ranoromaničke arhitekture iz vremena 12. stoljeća,⁶¹ a B. Marušić je datira u polovicu 13. stoljeća, potvrđujući to portalima uokvirenim srpastim lukovima, okruglim prozorima s okvirima od klesanaca i strukturom zidova od priklesanog kamena.⁶²

Brojna skulptura pronađena u Sv. Sofiji sigurno bi mogla potkrijepiti dataciju, no do danas ona nije sistematski ni kronološki, niti stilski određena. Smatram da je romanička faza crkve Sv. Sofije najvjerojatnije iz kraja 12. stoljeća. Pretpostavke za ovakvu dataciju pruža način gradnje priklesanim kamenjem, srpasti lukovi portala karakteristični za zreloromaničko razdoblje i klesani okviri okruglih prozora. Kako su ostala neriješena pitanja glede faza izgradnje Sv. Sofije, smatram nužnim nova arheološka istraživanja ove crkve. No, i bez njih Sv. Sofija ima morfološke elemente koji pomažu preciznije datiranje manjih jednobrodnih crkava na istarskom prostoru. Ističem srpaste lukove portala koje sam uočio, primjerice, na crkvama Sv. Križa u Butonigi i Sv. Sebastijana u Škarkoni, te prozore s okvirom od klesanaca kakve imaju, na primjer, crkve Sv. Ivana Krstitelja Glavosjeka u Koromačnom ili Sv. Vincenta u Svetvinčentu.

Prema raspoloživim podacima mogu se, dakle, sa sigurnošću razlučiti dvije faze izgradnje crkve Sv. Sofije: predromanička i romanička. Predromaničku fazu predstavljala je manja jednobrodna crkva s tri upisane polukružne apside. Romanička crkva je pravokutna građevina podijeljena na tri lađe masivnim stubovima. Lađe završavaju također s tri upisane polukružne apside. Od starije crkve, romanička je iskoristila cijeli istočni zid, a glavna je apsida sagrađena na ostacima triju apsida predromaničke građevine. Sjeverna apsida, na sjevernom perimetralnom zidu, čuva ostatke bačvastog svoda što upućuje na zaključak da je bila sve-

dena. Sv. Sofija zreloromanička je crkva podignuta vjerojatno u 12. stoljeću što potkrijepljuje dovoljni broj sačuvanih elemenata.

Važnost crkve Sv. Sofije u Dvigradu ogleda se u kontinuitetu njezinih građevinskih faza koje opetuju isti tlocrtni oblik, pravokutnik s tri upisane polukružne apside. S obzirom na zastupljenost crkava s upisanim apsidama na istarskom tlu u razdoblju romanike, Sv. Sofija je značajna jer predstavlja jedini spomenik ovog tipa na kojem se može pratiti razvojna linija i zakonitosti u tom razvoju u predromaničici i romaničici.

Crkva **Sv. Marije** nalazi se sa sjeverozapadne strane **Vrsara**, uz morsku obalu. Ona je veća trobrodna i troapsidalna bazilika, pravilno orijentirana, (24,50 m x 12,50 m). Pod krovom je, ali je trenutno izvan funkcije. Nema plastičkih ukrasa izvana, dominira jednostavni, niski i masivni oblik vanjštine i unutrašnje konstrukcije. Sva tri broda zaključena su apsidama upisanim u začelni zid, a središnja apsida duboko je istaknuta u prostor stvarajući duboki kor.

Na zapadnoj fasadi, u osi srednjeg broda, ulazni je portal jednostavno profiliranog kamenog uokvirenja. Pročelje je ožbukano, ali je žbuka većinom otpala pa se vidi struktura zida: manji kameni kvadri slagani u pojaseve različite visine i vezani žbukom. U sjeverozapadnom uglu sačuvana je lezana koja se proteže do dvije trećine visine bočnog broda.

Sjeverni zid je jednostavna glatka ploha, ožbukana, a jedini su otvori tri polukružna prozora u gornjem pojasu glavnog broda. U zapadnom uglu sačuvana je lezana visine 30-ak centimetara. Južni zid je u središnjem dijelu bočnoga broda otvoren pravokutnim vratima jednostavnog kamenog uokvirenja do kojih se pristupa jednom stepenicom. Bočni brod je s ove strane otvoren s tri četverokutna prozora asimetrično postavljena: zapadni je veći, a dva istočna su manja i jedna-

⁵⁹ B. Marušić, n. dj., str. 45.

⁶⁰ Lj. Karaman, 1949., str. 116.

⁶¹ A. Šonje, 1982., str. 143.

⁶² B. Marušić, 1971., str. 47.

⁶³ A. Šonje, 1982., str. 79-80, 142; isti, 1981., str. 86-87, 112, 130; isti, Slavenska cesta u Poreštini (Istra) u svjetlu arheoloških nalaza i drugih podataka, "Rad JAZU", knj. 360, Zagreb 1971., str. 51; isti, Romanička bazilika Sv. Marije u Vrsarskoj luci, "Zbornik Poreštine", I, Poreč 1971., str. 373-400; A. Mohorović, 1957., str. 510, Lj. Karaman, 1949., str. 118; B. Marušić, 1972., str. 270, bilj. 11.

⁶⁴ A. Šonje, 1982., str. 79. A. Šonje je posvetio veliku pozornost proučavanju

ka. Glavni se brod s južne strane otvara jednim polukružnim prozorom smještenim u istočnom dijelu zida. Južni zid nije ožbukana pa je vidljiva njegova struktura: veći kameni blokovi vezani žbukom slagani su u pojaseve različite visine.

Istočna, začelna fasada otvara se s tri prozora, svaki u osi apside. Prozor srednje apside veći je i polukružni; apside sjevernog broda ima polukružni prozor manjih dimenzija, a apside južnog broda četverokutni prozor. Uz jugozapadni ugao istočnoga pročelja sačuvao se ostatak zida.

Arkadama na četiri para stupova s masivnim kapitelima unutrašnjost je podijeljena na tri broda u standardnim omjerima. Kapiteli su u donjem dijelu zaobljeni, a u gornjem dijelu prelaze u kocku. Unutrašnjost crkve je ožbukana.

Veći broj istraživača pokazao je interes za crkvu Sv. Marije,⁶³ a posebno se njome bavio A. Šonje detaljno je, premda ne cjelovito, istraživši i monografski je obradivši.⁶⁴

Na temelju istraživanja, Šonje je zaključio da je crkva Sv. Marije građena u četiri faze.⁶⁵ On je utvrdio da je pravokutni tlocrtni oblik crkve izvoran i da potječe od prvobitne gradnje koju je datirao u vrijeme prije 9. stoljeća, te da kontinuirano sve do 11. stoljeća kada je, po njegovom mišljenju, nastala najmlađa crkva.⁶⁶ Različita struktura zidova crkve svjedoči da je ona bila u lošem stanju, posebno kada je provedena jedna od pregradnji što je pokušao dokazati A. Šonje.⁶⁷ Od prvobitne građevine Marijina bazilika u današnjem obliku čuva proporcije tlocrta, a u jednoj fazi pregradnji stječe troapsidalno rješenje.

Recentna istraživanja su pokazala da se mogu razlikovati tri faze izgradnje crkve Sv. Marije.⁶⁸ Prvoj fazi crkve, koja se datira prije 9. stoljeća, pripada i danas vidljivi sjeverni perimetralni zid i za njega vezani dio pročelja. Na tom uglu su sačuvane lezene kao je-

dini element za dataciju. Sjeverni zid je prežbukana, no na dijelu pročelja koje pripada toj fazi vidljiva je struktura od loše obrađenih priklesanih kamenova slaganih u nizove. I debljina pročelnog dijela zida je različita (tanja) od južnog dijela pročelja. Sjeverni zid crkve nešto je deblji od kasnijeg južnog. Prema ranije provedenim arheološkim istraživanjima postojale su lezene i na drugim uglovima građevine, danas nevidljive, uz one što su se izdizale na pročelju u širini glavnog broda. Može se, dakle, pretpostaviti da je kasnija crkva Sv. Marije koristila sve perimetralne zidove prve crkve osim istočnog, a time je moguće odrediti veličinu prvotne građevine. O njenom istočnom završetku ne može se ništa određeno tvrditi. Arheološka istraživanja A. Šonje donijela su neke podatke i o tom dijelu prvobitne građevine, no dokumentacija je manjkava, a rekonstrukcija neuvjerljiva.⁶⁹ Ako se u obzir uzmu prethodna istraživanja, tada je prvotna crkva imala samo jednu, središnju apsidu. Posljednja građevinska faza Marijine bazilike je po tlocrtnoj dispoziciji i morfologiji kasnoromanička crkva u današnjem izgledu, a može se datirati na kraj 13. ili u rano 14. stoljeće.

Moguće je pretpostaviti da između prve i posljednje faze izgradnje crkve postoji najmanje još jedna faza. Da bi se ona potvrdila potrebna su nova istraživanja, a sada se može ustanoviti slijedeće. Središnja, u prostor izvučena, apside nije konstruktivno vezana uz začelni zid sjeverne apside što je dokaz da je glavna apside u današnjem obliku postojala prije nego što je izgrađena današnja sjeverna apside. Dakle, može se pretpostaviti da izgradnja glavne apside pripada posebnoj fazi građevine između prve i posljednje, romaničke faze. Međutim, još nisu istražene veze između začelnog zida i sjeverne apside i sjevernog zida crkve, a o tome ovisi i datacija glavne apside crkve. Međutim, najnovijim arheološkim istraživanjima ispod sjeverne apside, izvan njenog perimetra, otkriven je temelj ranije polukružne apside koja nije konstruktivno vezana s glavnom apsidom crkve.⁷⁰ Dakle, za sada se mogu utvrditi samo činjenice i ne može se sa sigurnošću odrediti što se događalo s crkvom između prve i posljednje faze izgradnje. Zato su nužna arheološka istraživanja i istraživanja postojećeg zidnog plašta, a posebna se pozornost mora obratiti na cijeli perimetar crkve i apsidalni dio i unutra i vani.

Mali broj istraživača je ukazivao na kapitule koji predstavljaju osobite, i malobrojne, primjere kasnoromaničkih kapitula u Istri.⁷¹ Riječ je o tzv. kockastim kapitelima (jednostavnim, masivnim kapitelima koji su

Marijine bazilike, a rezultate je objedinio u monografskoj obradi ove crkve. Vidi: A. Šonje, Romanička bazilika Sv. Marije u Vrsarskoj luci, "Zbornik Poreštine", I, Poreč, str. 373-400.

⁶⁵ A. Šonje, n. dj., str. 373-400.

⁶⁶ A. Šonje, 1982., str. 79-80.

⁶⁷ A. Šonje, 1982., str. 142; isti, 1971., str. 373-400.

⁶⁸ Crkvu Sv. Marije u Vrsaru istraživao je M. Baldini, ravnatelj Zavičajnog muzeja u Poreču, a potom M. Jurković i I. Tenšek.

⁶⁹ A. Šonje, 1971., str. 385-390.

⁷⁰ Podrobnije vidi u: M. Jurković - I. Tenšek, Crkva Sv. Marije u vrsarskoj luci, (elaborat) Zagreb 1992., str. 4-5.

⁷¹ A. Mohorovičić, 1957., str. 510; A. Šonje, 1982., str. 142.

u donjem dijelu okruglog, a u gornjem četvrtastog presjeka). Oni su bez ukrasa, tek na uglovima imaju jednostavno i plošno stilizirano lišće. I upravo su ovi kapiteli jedan od elemenata za precizniju dataciju Marijine bazilike.

Crkva Sv. Marije se po važnosti izdvaja od ostalih sakralnih građevina zbog kontinuiteta u izgradnji koji se očituje u povezanosti današnje crkve sa starijim slojevima i zbog konstruktivnih karakteristika, posebice zbog konstrukcije lukova arkada srpastog oblika. Arkade su s istočne i zapadne strane poduprte pilastrima, a pročelni zid je zbog toga ojačan.

A. Šonje je predložio dataciju srednjovjekovnog sloja Marijine bazilike u 12. stoljeće.⁷² Međutim, temeljitija istraživanja usmjerila su dataciju prema kraju 13. ili moguće na početak 14. stoljeća,⁷³ što potkrijepljuje stilski elementi, obilježjima kasne romanike, poput oblika prozora polukružnih otvora na sjevernom i dijelom južnom zidu testuda glavnog broda i apsidama. U žbuci oblikovani lukovi arkatura, tehnika zidanja južnog zida, te osobito kockasti kapiteli s jednostavnom stilizacijom lišća na uglovima i profili imposta potvrđuju iznesena mišljenja. Naprotiv, duboki kor, jednostavnost, čistoća i strogost arhitekture zajedno s oblicima kapitela govore o prihvaćanju već gotičke ideje prostora. Stoga, kada je riječ o kronološkom definiranju posljednje danas vidljive faze Sv. Marije u Vrsarskoj luci, može se zaključiti da je kasni izdanak stila, barem prema morfologiji (javljanje srpastog luka, primjerice), da slijedi zadane elemente ranije građevine (perimetar, tlocrtnu dispoziciju), ali da pojedinim elementima (poput prostorne dispozicije, kapitela i dr.) najavljuje novo gotičko doba.

Naime, kronološki i morfološki, crkvi Sv. Marije u Vrsaru možda je najbliža kolegijalna crkva Sv. Marije u Starom Pagu,⁷⁴ trobrodna bazilika s pet pari zidanih stubova. Stubovi imaju neprofilirane visoke baze, a s gornje su strane omeđeni jakim pločastim impostima nad kojima se protežu lukovi. S istočne strane srednji brod završava velikom istaknutom polukružnom apsidom, dok su dvije bočne također polukružne upisane u začelni zid. Cijela je crkva građena slabo obradenim klesancima. Romanička je po arkaturi, lukovima i apsidalnom prostoru, a njen geometrijski obris i volumen slijede već načela gotike. Datirati se može na kraj 13. ili na početak 14. stoljeća.⁷⁵

Pravilno orijentirana, 10,50 metara dugačka i 9,50 metara široka, crkva Sv. Agate nalazi se na groblju ok-

ruženom visokim zidom, s južne strane ceste koja vodi u središte **Novigrada**. Godinama zapuštena i izvan funkcije, nakon recentnih istraživanja i obnove, danas ponovno služi kultu.

Sv. Agata je oveća crkva nepravilnih proporcija, tlocrtno u obliku romba. Građena je lomljencima vezanim s dosta žbuke i s laganim u nizove nejednake visine. Vanjština danas nije ožbukana, ali je sasvim sigurno bila nekoć.

U osi pročelja je portal uokviren velikim blokovima kamena. Nad nadvratnikom se proteže uža i niski rasteretni luk složen od radijalno položenih kamenova. Iznad portala, u osi, okrugli je prozorčić kamenog okvira, a zabat završava zvonikom na preslicu.

Sjeverni uzdužni zid je u zapadnoj polovici otvoren velikim pravokutnim vratima i malim uskim pravokutnim prozorom smještenim u gornjoj trećini visine. Oba ova otvora nemaju okvira osim nadvratnika, odnosno natprozornika za koje su upotrijebljene kamene grede. Po sredini zida, gotovo cijelom visinom, proteže se veliki pravokutni otvor kamenog okvira. Istočno od njega je mali prozorski otvor, po smještaju, veličini i konstrukciji identičan onome na zapadnoj polovici ovog zida. I na ovaj se zid naslanjaju nadgrobne ploče.

Južni uzdužni zid djelomično ponavlja raspored otvora sjevernog. Po sredini, cijelom visinom se proteže veliki pravokutni otvor kamenog okvira, identičan onome na sjevernom zidu. Istočno od njega je manji četverokutni prozor uokviren s četiri kamene grede.

Na začelju, naglašeno prodire u prostor svetište, iste visine kao i lađa, zaključeno užom i nižom polukružnom apsidom s polukružnim prozorom u osi. Donji pojas apside dodiruje obodom niski ogradni zid. Bočni

⁷² A. Šonje, 1982., str. 142.

⁷³ M. Jurković - I. Tenšek, 1992. S obzirom da su na crkvi Sv. Marije u Vrsaru u više navrata vršeni konzervatorski radovi, ali su bili nepotpuno izvedeni, i da arheološka istraživanja koja je izvršio A. Šonje nisu do kraja provedena, navedeni autori pristupili su novom istraživanju i izradi studije koja je donijela nove rezultate i korekcije, posebno glede faza gradnje. Oni su mišljenja da su postojale najmanje dvije faze gradnje crkve, najvjerojatnije tri. Na temelju novih nalaza izvršena je i korekcija datacije koja je potkrijepljena odgovarajućim elementima. Više vidi u: Isto, str. 2-6.

⁷⁴ C. Fisković, Bilješke o paškim spomenicima, "Ljetopis JAZU", 57, Zagreb 1953.; I. Petricioli, Tragom kipara "Paulusa de Sulmona", "Fiskovićev zbornik", I, (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji), 21, Split 1980., str. 252-266; isti, Graditelj i kipar "Paulus de Sulmona", "Tragom srednjovjekovnih umjetnika", Zagreb 1983., str. 118-134; M. Suić, Pag, Zadar 1953.; R. Ivančević, Rein-

brodovi završavaju s po jednom manjom i nižom istaknutom apsidom koje imaju po jedan polukružni prozou u osi. Polukalote svih triju apsida prekrivene su kamenim pločama.

Unutrašnjost je trobrodna s troapsidalnim zaključkom. U nju se spušta dvjema kamenim stepenicama. Dva para zidanih stubova s pripadajućim pilastarima na pročelnom i začelnom zidu dijele prostor na tri broda. Zidani stubovi su u gornjim završecima prošireni i na njih naliježu masivne arkade. Na srednji brod se nastavlja svetište koje završava dubokom polukružnom apsidom.

Posebno je zanimljiv troapsidalni zaključak, kao osebujno rješenje u tipu trobrodskih crkava s tri polukružno istaknute apside. Srednja apside Sv. Agate ne nastavlja se na istočnu stranu srednjeg broda, već na svetište koje je istaknuto na začelju crkvenog prostora, što dovodi Sv. Agatu u vezu s troapsidalnim sustavima predromaničkih i romaničkih bazilika samostana i katedrala kod kojih je srednja apside istaknuta u prostoru kora iza svetišta.⁷⁶ Ovakvo je rješenje srednje apside funkcionalno po postanku jer se javilo kao potreba okupljanja redovnika u koru pri molitvi. Dakle, moglo bi se pretpostaviti da je rješenje istočnog korpusa Sv. Agate nastalo iz svrsishodnih razloga, a pod utjecajem srednjovjekovnih crkava zapada. O crkvi Sv. Agate C. Parentin donosi vrlo škrte podatke,⁷⁷ a temeljitije ju je obradio A. Šonje nakon djelomičnih arheoloških istraživanja.⁷⁸ Šonje s pravom ističe osebujnost Sv. Agate unutar tipa trobrodskih građevina s tri polukružno istaknute apside. Prvenstveno se ta osebujnost ogleda u načinu rješavanja glavne apside koja se ne nastavlja na srednji brod crkve, već na svetište istaknuto na začelju crkve.⁷⁹ Šonje je predložio dataciju crkve u 10.

ili u prvu polovicu 11. stoljeća,⁸⁰ što potkrijepljuje tehnikom zidanja nepravilnim lomljencima s obilnom u-potrebom žbuke, nepravilnostima u konstrukciji zidova i oblikovanju prostora, te dvoslivnom konstrukcijom krova nad trobrodnim prostorom. On pretpostavlja i utjecaje, tada osobito učinkovitog graditeljstva benediktinaca, s uvođenjem niza novih elemenata u crkvenu arhitekturu. Posljednja, vrlo detaljna arheološka istraživanja crkve Sv. Agate potvrdila su pretpostavke o značajnom opsegu naknadnih pregradnji.⁸¹ Potvrđeno je da su kasnijeg postanka i pročelni i južni perimetralni zid crkve, te da se naknadno interveniralo i u arkature, kako je ispravno bio uočio i Šonje,⁸² što je vidljivo iz kraćih raspona prvih lukova arkature, konstrukcije luka sjeverne arkature i gradbenog materijala južne arkature. No, nije lako vremenski odreditie pregradnje.

S obzirom na tlocrtnu dispoziciju smatram da bi Sv. Agata mogla imati podrijetlo u karolinškoj arhitekturi. Njezin apsidalni dio vuče takve korijene, a ne pokazuje izrazitu morfologiju zrelog romaničkog stila. Nasuprot tome, perimetralni zidovi, s obzirom na njihovu strukturu i oblik otvora, odaju jasnije elemente zrelog romaničkog razdoblja. Novija arheološka istraživanja nisu donijela nikakve elemente koji bi učvrstili dataciju Sv. Agate, bilo u ranije, predromaničko doba, bilo u romaniku. Stoga za sada treba pitanje datacije Sv. Agate u Novigradu ostaviti otvorenim, pretpostavljajući njezinu pripadnost ranijem romaničkom razdoblju.

* * *

Glavno obilježje ovdje obrađenih crkava je trobrod-nost, a njihove se razlike ogledaju u rješenjima istočnog dijela. Malobrojnost trobrodskih crkava na tlu Istre u razdoblju romanike potvrđuju svega četiri primjera iz različitih kronoloških faza romanike. O ovim crkva-ma, sačuvana je, u manjoj mjeri pisana dokumentacija dok, u većoj mjeri, sadrže elemente stila i morfologije, po kojima se mogu pouzdano datirati, dajući smjerokaz za dataciju mnogobrojnijih manjih crkava. Tako, primjerice, načini rješavanja trijumfalnih lukova apsida, otvori portala i prozora, te arhitektonska plastika ovih monumentalnih građevina, pouzdani su elementi za dataciju onih jednobrodskih crkava koje opetuju, u skromnijim oblicima, spomenute arhitektonske detalje.

Najvažnija ranoromanička bazilika u Istri je crkva Sv. Martina u Svetom Lovreću, jednostavnog izduženog tlocrta s tri apside, a smatra se primjerom inter-

terpretacija Zborne crkve u Pagu, "Peristil", 25, Zagreb 1982., str. 53-80; M. Jurković, Kolegijalna crkva Marijinog Uznesenja u Starom Pagu, "Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji", Split 1991., str. 61-75.

⁷⁵ Iscrpnu analizu crkve Sv. Marije u Pagu daje I. Fisković,

⁷⁶ A. Šonje, 1971., str. 392; isti, Crkva Sv. Agate u Novigradu, "Jadranski zbornik", 11, Rijeka-Pula 1979-1981., str. 206.

⁷⁷ L. Parentin, Cittanova d'Istria, Trieste 1974., str. 277-280.

⁷⁸ A. Šonje, 1979-1981., str. 197-215; isti, 1988-1989., str. 43-45.

⁷⁹ A. Šonje, 1979-1981., str. 207.

⁸⁰ A. Šonje, n. dj., str. 207-208.

⁸¹ Recentne konzervatorsko-restauratorske radove izvršila je ekipa Državne uprave za zaštitu spomenika kulture i prirode u Rijeci, predvođena njenim ravnateljkom I. Matejčićem. Marijanu Bradanoviću, jednom od članova istraživačke ekipe, zahvaljujem na ustupljenim podacima.

⁸² A. Šonje, n. dj., str. 200.

nacionalne ranoromaničke arhitekture. Tip ove crkve ima podrijetlo u sličnim uzorima Italije iz bliskih centara sjevernojadranskog bazena, što dokazuju kapiteli i dosljedno provedena troapsidalnost. Upravo kapiteli, kao i ostaci fresaka starijeg sloja, pouzdano datiraju Sv. Martina u prvu polovicu 11. stoljeća. Crkva nije samo najveća i najznačajnija građevina istarske rane romanike već je i važan primjer ove arhitekture na istočnom Jadranu.

Crkva Sv. Sofije u Dvigradu je trobrodna bazilika s tri upisane polukružne apside. Mislim da bi podrijetlo njenog tlocrtnog tipa trebalo tražiti u karolinškoj arhitekturi. Crkva se, prema Marušiću, datira u polovicu 13. stoljeća, a ovu dataciju potkrijepljuje način zidanja priklesanim kamenovima, srpasti lukovi i prozori s okvirima od klesanaca. Smatram da upravo nabrojani elementi pružaju mogućnost datiranja crkve Sv. Sofije u zreloromaničko razdoblje, vjerojatno u 12. stoljeće.

Crkva Sv. Marije u Vrsaru je trobrodna troapsidalna bazilika s posebno naglašenom srednjom apsidom, istaknutom u prostor poput dubokog kora. Slični primjeri, s naglašenim dubokim korom, mogu se naći u europskoj arhitekturi predromanike.⁸³ Stilski i morfološki elementi, poput oblika prozora polukružnih otvora, lukova arkatura oblikovanih u žbuci, tehnike zidanja, kockastih kapitela, profila imposta, dubokog kora i drugih, usmjeravaju dataciju Sv. Marije u Vrsaru na kraj 13. ili početak 14. stoljeća.

I naposljetku, grobljanska crkva Sv. Agate u Novigradu, tlocrtno je četverokutna s tri istaknute polukružne apside i posebno naglašenom srednjom na završetku svetišta, poput one u Marijinoj bazilici u Vrsaru. Podrijetlo ovog arhitektonskog tipa je, po mom mišljenju, u karolinškoj arhitekturi. Dosadašnji istraživači datiraju crkvu Sv. Agate u razdoblje od 10. do prve polovice 11. stoljeća. Do novih istraživanja, pretpostavljam romaničko podrijetlo Sv. Agate, no smatram da se ne može precizno datirati zbog nepostojanja dovoljno čvrstih oslonaca za dataciju.

Proučavani primjeri pokazali su, kao što sam već istaknuo, različita rješenja troapsidalnog sustava. Crkva Sv. Martina u Svetom Lovreču ima tri istaknute polukružne apside od kojih je srednja veća, a bočne manje. Istočni korpus crkve Sv. Sofije u Dvigradu sastoji se od tri upisane polukružne apside od kojih je, također, srednja veća, a bočne manje. U crkvi Sv. Marije u Vrsaru dvije bočne apside riješene su kao polukružne niše u zidu, dok je vrlo duboka srednja apside u za-

sebnom četverokutnom istaknuću. Sv. Agata u Novigradu, pak, pokazuje potpuno drukčiji troapsidalni završetak kod kojeg se srednja i veća polukružna apside nalazi na začelju izbočenog svetišta, a istaknute bočne, manje polukružne apside, nastavljaju se direktno na bočne brodove.

Možda bi tlocrtni oblik istočnog dijela crkve Sv. Marije u Vrsaru mogao poslužiti za određeniju dataciju Sv. Pelagija u Novigradu.⁸⁴ Među evidentiranim spomenicima ova se crkva izdvaja kriptom, zasad okvirno datiranom u razdoblje romanike,⁸⁵ o kojoj će se više znati nakon istraživanja koja su u tijeku. Apsida Sv. Pelagija riješena je kao srednja apside vrsarske bazilike, izvana četverokutna, iznutra polukružna. S obzirom da crkva Sv. Pelagija nije točna datirana, a pretpostavlja se da je postojala već u 9. stoljeću, možda i njezina apside potječe iz ranog srednjeg vijeka. No, to je samo pretpostavka koja zahtijeva temeljita istraživanja, a ona će dati nove priloge za rješavanje faza izgradnje, i posebice, za određivanje precizne datacije kripte koja se smješta u široki vremenski raspon srednjega vijeka, pretpostavljajući postojanje monumentalne katedralne crkve i u tom razdoblju.

* * *

Tip trobrodних crkava, bazilika, iznimno je važan jer predstavlja izrazitu stilsku novost na istočnom Jadranu u 11. stoljeću, a označava promjenu stila između predromanike i romanike. Pojava trobrodних bazilika rezultat je obnove ranokršćanskih bazilika Konstantinova doba poput one u Poponeovoj bazilici u Aquilei, te se proširila po istočnojadranskoj obali. Novi stil, romanika, u ovom se tipu crkava najbolje uočava u usmjeravanju veće pozornosti svetištu te se, oblikuje duboki kor ili dosljedno provodi troapsidalitet, a unutrašnjosti dominira jedinstvenost prostora. U Istri se u

⁸³ Izdvajam, primjerice, opatijsku crkvu u Hersfeldu iz 1037. godine, katedralu u Speyeru iz 11-12. stoljeća i dr. Vidi detaljnije u K. J. Conant, 1978., str. 74-77.

⁸⁴ L. Parentin, 1974., str. 197-215; isti, Cenni su la chiesa e la diocesi di Cittanova d'Istria, "Archeografo Triestino", vol. LII, Trieste 1992., str. 321-343; B. Marušić, Il castello Neapolis - Novas alla luce delle fonti archeologiche, "Atti - Centro di Ricerche storiche, Rovigno", vol. XIX, Trieste-Rovigno 1988-1989., str. 12-16.

⁸⁵ S obzirom da je kripta novigradskog Sv. Pelagija jedna od rijetkih sačuvanih u srednjovjekovnoj arhitekturi Hrvatske (uz npr. onu rapske ili zadarske katedrale) čini mi se potrebnim dati njenu kraću deskripciju. Kripta Sv. Pelagija nalazi se ispod današnjeg svetišnog prostora crkve. Sa svake strane ulaza u kriptom po jedan je veći četverokutni prozorski otvor horizontalno položen i zatvoren kamenom rešetkom. Unutrašnjost je niski pravokutni prostor polu-

tom vremenu također javljaju bazilikalne građevine, a to potvrđuju naprijed obrađeni primjeri.

Premda u Istri u razdoblju romanike nema mnogo primjera ovog arhitektonskog tipa, nekoliko poznatih i ovdje obrađenih ukazuje na njegovu važnost. Na samom početku je crkva Sv. Martina u Svetom Lovreču koja izlazi iz regionalnih okvira kao najsjeverniji primjer internacionalne ranoromaničke arhitekture na istočnoj jadranskoj obali. Pouzdano se može pretpostaviti da je ona rezultat "imitacije" sličnih uzora iz susjednih centara gornjojadranskog bazena Italije. To potvrđuje dosljedno proveden troapsidalitet, i posebice, kapiteli, korintski s palmetnim ukrasom, slični onima iz Caorlea koji omogućavaju, uz freske starijeg sloja, sigurnu dataciju crkve u prvu polovicu 11. stoljeća. Crkva Sv. Martina se tako može smatrati, uz Sv. Mihovila u Kloštru, prvom nositeljicom romaničkih stilskih obilježja i vjesnikom novog razdoblja. Crkva Sv. Sofije u Dvigradu, ruševna, s tri upisane polukružne apside, podrijetlo tlocrtnog oblika, vjerojatno ima u sličnim karolinškim primjerima zapadnoeuropskog prostora, ali već razrađenim u Istri (npr. u predromaničkoj fazi iste crkve). Način zidanja priklesanim kamenjem, srpasti lukovi portala, te klesarski oblikovani okrugli prozori zreloromanički su elementi po kojima se Sv. Sofiju može datirati na kraj 12. stoljeća. Značaj ove crkve utoliko je veći što njezin tlocrtni oblik s tri upisane polukružne apside kontinuirano iz predromanike, a kako je tip crkava s upisanim apsidama omiljen u romanici na istarskom prostoru, Sv. Sofija je spomenik na kojem se može pratiti razvoj i kontinuitet ovog tipa crkava.

Crkva Sv. Marije u Vrsaru ima naglašen duboki kor na koji se nastavlja istaknuta polukružna apside. Njezino podrijetlo treba tražiti u europskoj predromaničkoj

arhitekturi. No čini se da, s obzirom da u Istri nema sličnih primjera, dolazi kao gotov proizvod, možda od strane redovnika koji je opslužuju. Vrijednost crkve Sv. Marije u Vrsaru je što ona u stilskom pogledu i prema morfološkim elementima pokazuje karakteristike kasne romanike. Na to upućuju oblici prozora polukružnih otvora, u žbuci oblikovani srpasti lukovi arkatura, masivni kapiteli rezanih listova, tehnika zidanja. Duboki kor, jednostavnost, čistoća i strogost arhitekture govore o prihvaćanju gotičke ideje prostora. Stoga je opravdana i prihvatljiva datacija Sv. Marije na kraj 13. ili u rano 14. stoljeće, potvrđena i posljednjim arheološkim istraživanjima. Grobljanska crkva Sv. Agate u Novigradu zanimljiva je glede rješenja istočnog dijela s tri istaknute polukružne apside. Srednja apside se nastavlja na svetište znatno izduženo izvan začelja crkvenog prostora, dok se bočne apside direktno nastavljaju na brodove. Uzore tlocrtnog oblika Sv. Agate treba također tražiti u karolinškoj arhitekturi, troapsidalni zaključak bi mogao biti iz predromaničkog razdoblja, dok struktura južnog zida kao i otvori na njemu govore u prilog zreloromaničkog doba. Ove okolnosti otežavaju precizniju dataciju crkve no zbog navedenih karakteristika ona se sigurno može smatrati romaničkom građevinom. Dakle, premda za crkvu Sv. Agate u Novigradu postoje brojne pretpostavke o njezinu podrijetlu i nesuglasja o dataciji, ona ulazi u krug proučavanih crkava pokazujući poteškoće u analiziranju romaničke sakralne arhitektonske baštine Istre.

Ustroj romaničkog stila na istarskom prostoru dug je proces koji traje kroz gotovo cijelo 11. i 12. stoljeće. Većinu crkava ovoga razdoblja uglavnom definiraju struktura zidnog plašta, oblici luka, otvora (vrata i prozora), kapitela i dr. Na početku niza crkava koje pokazuju ranoromanička stilska obilježja je Sv. Martin u Svetom Lovreču, najsjeverniji primjer ranoromaničke bazilike na istočnom Jadranu. Kapiteli, korintski s palmetom, slični su onima iz crkava gornjojadranskog bazena iz 11. stoljeća, te oni, uz ostatke fresaka, pouzdano datiraju crkvu Sv. Martina u doba rane romanike, u sredinu 11. stoljeća. I drugi elementi poput rastvorenih prozora na testudu koji imaju podrijetlo u ranokršćanskoj arhitekturi, potom lezeniranje, "ravenatska krilca" i viseći lukovi (kojima se uzori mogu naći u ranoj romanici),⁸⁶ potkrijepljuju ranoromaničko podrijetlo Sv. Martina. I druga trobrodna crkva, ona Sv. Agate na groblju u Novigradu, možda bi se mogla smatrati ranoromaničkom građevinom. S obzirom na

kružnog svršetka u kojem četiri stupa s kamenim bazama i prizmatičnim kapitelima, te deset polustupova prislomljenih uz zidove nose križno-rebrasti svod. Struktura gradnje kripe samo je ponegdje vidljiva jer je recentno ožbukana: zidana je pravilnim kamenim blokovima slaganim u pojaseve jednake visine. Na istočnom zidu dva su uska četverokutna otvora koja vode u dvije male, niše, nadsvođene, bočne prostorije nepravilnih tlocrta. U sredini kripe, četiri stupa s kubičnim kapitelima nose mramorni kovčeg Sv. Pelagija, na kojem se nalazi natpis. Pretpostavljena datacija kripe je srednji vijek, a preciznu će dati rezultati istraživanja. Istraživanja crkve Sv. Pelagija i njene kripe provodi Državna uprava za zaštitu spomenika kulture i prirode u Rijeci na čelu s ravnateljicom I. Matejčićem.

⁸⁶ Detaljnije o javljanju visećih lukova na ranosrednjovjekovnim crkvicama Istre vidi u: I. Fisković, Rovinjske crkvice iz osvita romanike, "Starohrvatska prosvjeta", ser. III, 21/1991., Split 1995. (1996.), str. 123-144.

tlocrtnu dispoziciju njezino je podrijetlo vjerojatno u karolinškoj arhitekturi, a apside ne pokazuju izrazitu morfologiju zrelog romaničkog razdoblja. Nasuprot tome, struktura perimetralnih zidova, te oblici otvora pripadaju zreloj romanici. Ni posljednja temeljita istraživanja nisu dala nikakve nalaze koji bi učvrstili dataciju ove crkve ili u predromaničko ili u romaničko doba. Zreloromaničko podrijetlo crkve Sv. Sofije u Dvigradu potvrđuju portali zaključeni srpastim lukovima, okrugli prozori s okvirima od klesanaca i tehnika zidanja priklesanim kamenjem, a potkrijepljuju pretpostavku da je romanička faza Sv. Sofije vjerojatno s kraja

12. stoljeća. Crkva Sv. Marije u Vrsaru u stilskom pogledu pokazuje obilježja kasne romanike i rane gotike. Kasnoromaničkih su karakteristika polukružni oblici prozora, lukovi arkatura izvedeni u žbuci, tehnika zidanja južnog zida, jednostavno stilizirani masivni kapiteli i profili imposta. Gotika se osjeća u dubokom koru kao i u jednostavnosti i čistoći arhitekture crkve. I temeljita recentna istraživanja usmjerila su dataciju Sv. Marije prema kraju 13. ili, možda, na početak 14. stoljeća.

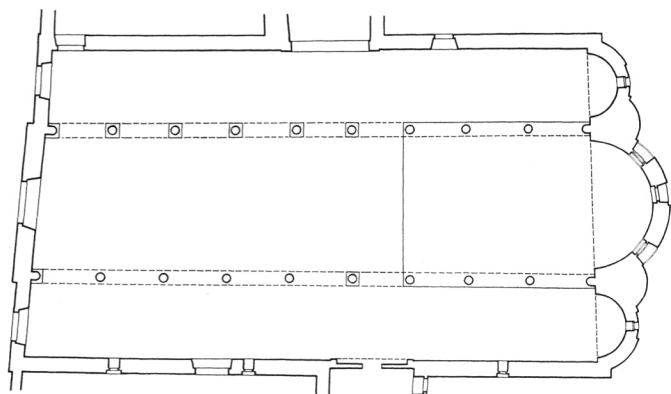
1. Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču

3. Sv. Martin, apside

2. Sv. Martin, tlocrt

4. Sv. Martin, tranzena

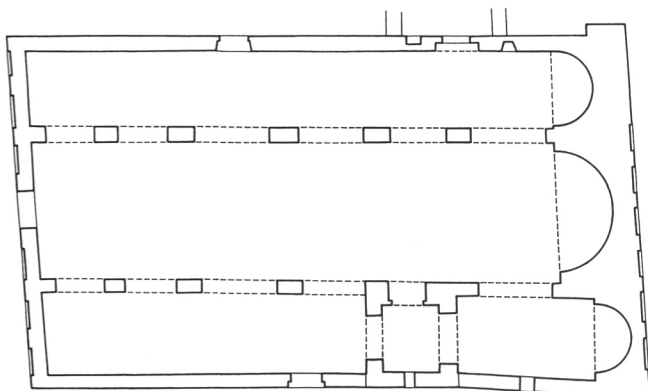

5. Crkva Sv. Sofije u Dvigradu

- 7. Sv. Sofija
- 8. Sv. Sofija
- 9. Sv. Sofija

6. Sv. Sofija, tlocrt

10. Sv. Sofija, Dvigrad

11. Sv. Sofija, Dvigrad

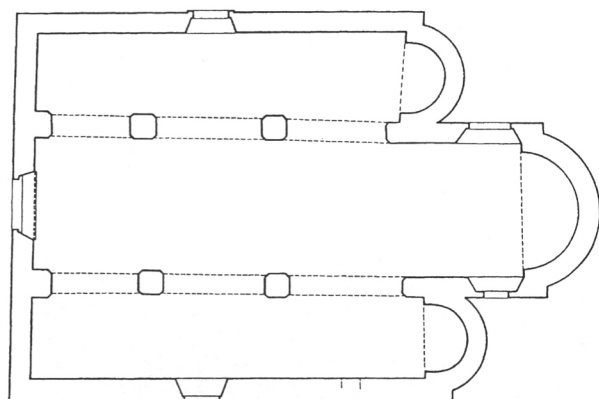
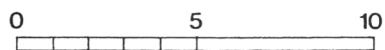

12. Crkva sv. Marije u Vrsaru, unutrašnjost

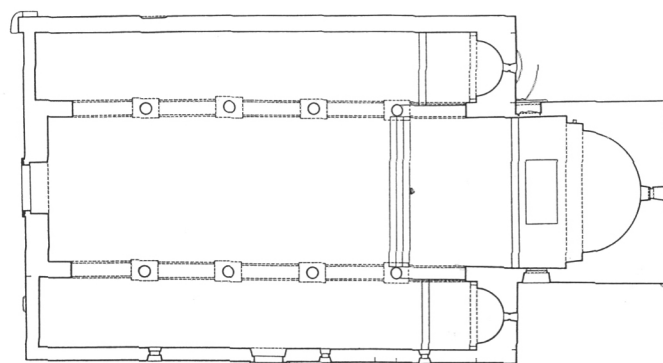

14. Crkva sv. Agate na groblju u Novigradu

13. Sv. Marija, tlocrt

15. Sv. Agata, tlocrt

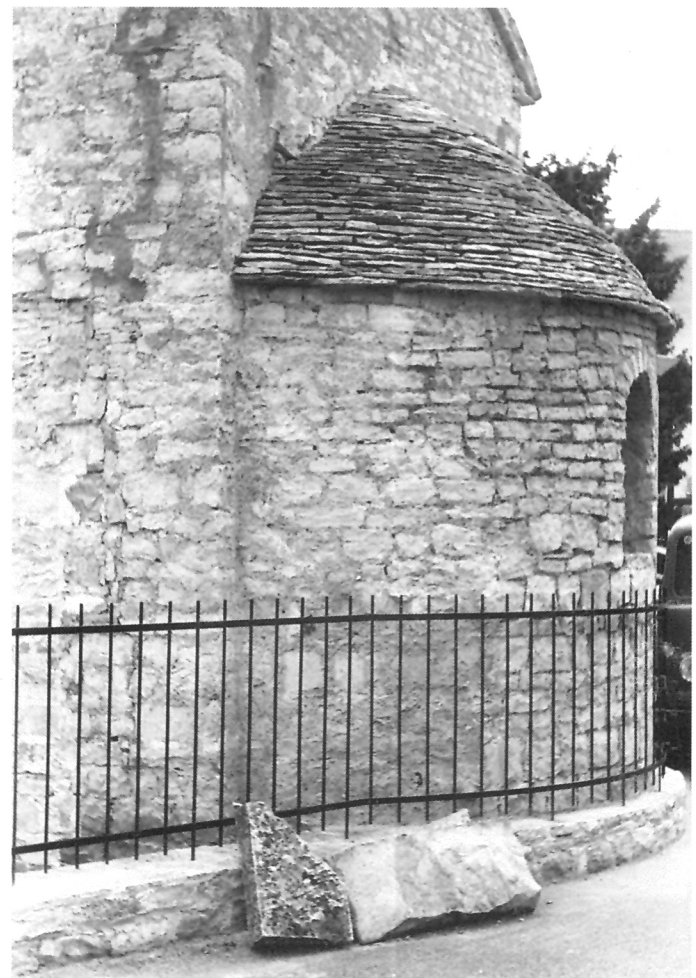

16. Sv. Agata, unutrašnjost

17. Sv. Agata, portal

18. Sv. Agata, apside

Damir Demonja

The Triple-Nave Romanesque Churches in Istria and their Significance in the Corpus of Istrian Sacral Architecture

In the 11th century architecture of the Eastern Adriatic shore, the triple-nave churches have a particular significance. It is a type of building which heralds the transition from the pre-Romanesque into the Romanesque period, its main feature being a consistent use of triple-apsidity dictated by new liturgic needs. The existence of this architectural type in Istria is in line with the general development in art on the Eastern Adriatic shore. There is written documentation on these churches, to a certain extent, while the monuments themselves contain elements of style and morphology that make accurate dating possible, providing useful pointers for research in dating of numerous smaller churches.

An early example is St Martin's church in Sveti Lovreč which exceeds regional boundaries as the northern most example of international early Romanesque architecture on the Eastern Adriatic shore. There is every reason to suppose that it is the result of an "imitation" of similar models from the neighbouring centres of the upper Adriatic region in Italy. It is confirmed by the consistent application of triple-apsidity and particularly by capitals - Corinthian with palmette decoration - similar to those from Caorle which, along with the older layer of frescoes, securely date St Martin's church in the first half of the 11th century. With St Michael's church in Kloštar, this church can therefore be considered the first example of Romanesque stylistic traits and the herald of a new period in Istria. The origin of the ground-plan of St Sophia's church in Dvigrad, a ruin - a rectangle with three inscribed semicircular apses - is probably common to similar Carolingian examples in Western Europe, though already elaborated in Istria, even in the pre-Romanesque stage of the same church. The manner of building with dressed stones, sickle-shaped arches of the porch and round windows with chiselled stone are elements of the mature Romanesque period, which place St Sophia's church into the late twelfth century. The importance of this church is enhanced by the fact that its ground plan with the three inscribed semicircular apses is a continuation from the pre-Romanesque period, and since the type of church with the inscribed apses was very popular in Istria in the Romanesque period, St. Sophia is a monument which offers the possibility of following the development and continuity of this type of church.

St Mary's church in Vrsar has very marked deep choir the continuation of which is a prominent semicircular apse. Its origin can be found in European pre-Romanesque architecture. Since there are no similar examples in Istria, it very likely arrived as a finished product, possibly from the monks who served it. St Mary's church in Vrsar, stylistically and morphologically, shows characteristic features of the late Romanesque period, indicated by the shape of the windows, semicircular openings, sickle-shaped arches of the blind arcades executed in mortar, massive capitals with cut leaves, the building technique. The deep choir, simplicity, purity and austerity of architecture indicate the acceptance of the Gothic idea of space. It makes the dating of St Mary's church in the late 13th or early 14th century, confirmed by the latest archaeological research, justified and acceptable.

The graveyard church of St Agatha in Novigrad is interesting for its solution of the section with three prominent semicircular apses. Its central apse continues into the sanctuary extending significantly beyond the rear of the church space, while the side apses are direct continuation of the naves. The model for the ground plan of St Agatha is also to be found in Carolingian architecture, the triple apse system could be from the pre-Romanesque period, while the structure of the southern wall and its openings indicate the mature Romanesque style. These circumstances make the accurate dating of the church difficult, but due to the characteristic features mentioned, it can be safely considered a Romanesque building. Although there are various conjectures about the origin of St Agatha's church in Novigrad and disagreements concerning its date, it certainly belongs to the circle of churches under study here and is a good example of the difficulties in analysing the Romanesque sacral architectural heritage of Istria.